

”עני היה באותה שעה”

שיעור זה קשור לכלל:

מחלוקת שאיננה סימטרית

ה

תמצית השיעור: לשונה של מחלוקת התנאים בעל הבית הנוקק לצדקה מלמדת על שתי תפיסות ביחס לשאלה: 'מיהו עני?', האם זו שאלה מצייאאותית או שאלה של הגדרה.

הצעת המשנה

בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום, וצריך ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני - יטול, וכשיחזור לביתו ישלם, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: עני היה באותה שעה (פאה פ"ה מ"ד).

יש לעיין בסגנונה של מחלוקת זו, שאיננו סימטרי. כנגד דברי ר' אליעזר היו צריכים חכמים לומר: "לא ישלם". לחילופין, היה ר' אליעזר צריך לומר: "אין הוא עני". כך כותב בפירוש "קול הרמ"ז" למשנה זו:

ה

ושמא לרבי אליעזר לא מפטר ממעשר ולא הוי דוגמא דהמחליף, דהתם מיירי שכבר זכה בו העני והיה בו תורת לקט, מה שאין כן בכאן, ורבנן סברי דלקט גמור הוא ולא מחייב, וז"ש עני היה באותה שעה, פי' ויעשה בו כעני ממש, ומשום הכי לא אמר וחכמים אומרים: פטור מלשלם, דלא דהכי לחוד פליגי אלא גם אהווה בשעה שנהנה ממנו.

אין הדעות במשנה מובאות זו כנגד זו, וזהו דבר המעורר להעמקה בדברי חכמים מתוך דיוק בלשונם.

שתי בחינות בצדקה

להבנת העניין נעיין בדברי הרדב"ז בתשובה (ח"ב סי' תשי"ד):

שאלת על מה סמכו ההולכים ממקום למקום ומקהל אל הקהל לבקש טרף לביתם, אחר שנתנו להם כדי צורכין ולפעמים יותר מאלף זוז הולך למקום אחר גם כן ונותנין לו ולוקח וכבר הוא עשיר, וקיימא לן מי שיש לו מאתים

זו לא יטול לקט שכחה ופאה, והוא הדין ממועות הצדקה כאשר כתבו הראשונים ז"ל.

תשובה. סמכו להם עלה דהא דקיימא לן אם אין לו מאתים זוז ונתנו לו בפעם אחת אפילו אלף זוז נוטלן, אף הכא נמי כשהוא גולה לארץ מרחקים להביא טרף לביתו כל זמן שלא יחזור לביתו הכל נקרא פעם אחת, דאי לא תימא הכי שנתנו לו בקהל הראשון שפגע מאתים זוז, אם לא יקבל יותר אוכל אותם ולא ישוב עוד לביתו, ואפילו שיתנו לו כשיעור לחזור לביתו יאכל אותם מיד ונמצא חוזר חלילה, ולפיכך מותר לו לקחת כל מה שיתנו לו עד שיחזור לביתו. עוד איכא טעמא אחרינא דלא אמרינן מי שיש לו מאתים זוז לא יטול מן הצדקה היינו מקופה של צדקה או מהיחידים בתורת צדקה, שהרי בעל הבית הנותן לעני זה לא יתן לעני אחר ונמצא גזול את העניים, אבל בנדון דידן שהכל יודעים שיש לו יותר ממאתים זוז והוא מחזור משום פרנסת אשתו ובניו נותנין לו בתורת מתנה ולא בתורת צדקה, וכן מעשים בכל יום בכל קהלות הקדש. אבל צריך להזהיר את גבאי הצדקה שלא יתנו להם מקופה של צדקה, כיון שיש להם יותר ממאתים זוז, שנמצאו גוזלים את שאר העניים, ואם אין לו מאתים זוז ויש בקופה של צדקה מעות הרבה ורצו הגבאים ליתן לו אפילו מתנה מרובה מותר, ומכל מקום צריך שידקדקו בדבר שלא ידחקו את שאר העניים אשר בעיר.

הרדב"ז נשאל, הכיצד יכול אדם לאסוף במסע צדקה יותר ממאתים זוז, והרי נאמר במשנה (פאה פ"ח מ"ח):

מי שיש לו מאתים זוז, לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתים חסר דינר, אפלו אלף נותנין לו כאחת, הרי זה יטול.

שתי תשובות עונה הרדב"ז: א. כל מסע הצדקה נחשב כנתנה אחת, ובנתנה אחת יכול לקבל גם יותר מאלף זוז. ב. אין לקחת יותר ממאתים זוז מן הצדקה, אך כמתנה - מותר. נראה, שהבדל עקרוני יש בין שתי התשובות ביחס לגדר מאתיים זוז. על פי התשובה הראשונה, יש מקרים שבהם אף מי שיש לו מאתיים זוז יכול ליטול מן הצדקה. על פי התשובה השנייה, הגדרת עני כמי שאין לו מאתיים זוז היא הגדרה מוחלטת, ומי שיש לו מאתיים זוז - יכול לקבל מעות, אך לא מן הצדקה. נבאר את שני הצדדים.

עני – הגדרה מציאותית

רבינו יהונתן על בבא קמא (ז' ע"א) כותב:

...והיינו טעמא, דמי שיש לו מאתיים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני, דקים להו רבנן דדי לו במאתיים זוז דהיינו פשיטי בכל שנה, וכיוון שיש לו בשעת הלקט כדי להתפרנס עד שיבוא לקט אחר, לא יטול מלקט

זה, דהכי אמרינן נמי גבי תמחוי: מי שיש לו מזון שתי סעודות לא ייטול מן התמחוי לפי שהתמחוי נקבע בכל יום... וכולהו חד טעמא הכא.

מאתיים זוז אינם מגדירים עני. זוהי הגדרה מקומית, הנוגעת ללקט שכחה ופאה בלבד. בכל צדקה שנועדה להחיות מי שאין לו מזון יש להגדיר מי הם הזכאים לקבלה. לגבי לקט שכחה ופאה, הניתנים אחת בשנה, ההגדרה היא שמי שיש לו מזון לשנה - לא יטלם. מאתיים זוז הם פרנסת שנה. לגבי תמחוי, הניתן בכל יום, ההגדרה היא שמי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטלנו. אין זו הגדרה מוחלטת של עני, אלא הגדרת המציאות. על כן מי שיש לו בביתו ממון רב, אך כעת הוא רחוק מביתו - רשאי ליטול לקט שכחה ופאה כדי להחיות את נפשו.

דברים אלה מתאימים לתשובתו הראשונה של הרדב"ז. היוצא מביתו לאסוף כסף לפרנסתו יכול לאסוף כמה שהוא צריך לפרנסה, והכל נקרא צדקה. אין זה נוגע לגבול של מאתיים זוז, השייך רק ללקט שכחה ופאה. כל קבלת צדקה נמדדת לפי עניינה, והיוצא לאסוף כסף לפרנסת משפחתו - יכול ליטול מן הצדקה סכום הדרוש לו לפרנסת משפחתו.

מאתיים זוז - הגדרת "שבט העניים"

על פי התשובה השניה ברדב"ז, הגדרת מאתיים זוז היא הגדרה מוחלטת - אובייקטיבית. מי שיש לו מאתיים זוז - אינו נקרא עני. ניתן להגדיר, כי יש "שבט עניים", הכולל את כל אלו שאין להם מאתיים זוז. על כן הלוקח מן הצדקה כשיש לו מאתיים זוז - הרי הוא "גזול את העניים". הממון שייך לכל המוגדר כעני, ומי שאינו בכלל זה - הרי הוא גזול.

ביאור המחלוקת

ר' אליעזר וחכמים אינם חולקים על כך שבעל הבית זה איננו עני מבחינה אובייקטיבית, שהרי יש לו מאתיים זוז בביתו. אין הם חולקים גם על כך שכעת יש לתת לו ממון כדי להחיותו. השאלה היא האם להגדיר נתינה זו כצדקה או לא. לדעת ר' אליעזר אין זו צדקה, כיון שאין הוא מוגדר כעני מבחינה אובייקטיבית. אמנם יש לתת לו לקט שכחה ופאה כדי שלא ימות, אך זו "הלוואה" שהוא לוקח מ"שבט העניים", והוא צריך להחזיר אותה כשיבוא לביתו. אין זו צדקה כיון שאין הוא עני. לדעת חכמים בעל הבית מוגדר כעני. "עני היה באותה שעה". עני איננו מוגדר בהגדרה אובייקטיבית, אלא על פי המציאות - על פי הצורך. מי שזקוק לממון כדי לחיות - נקרא עני, וזכאי הוא לקבל צדקה. על כן הנתינה לבעל הבית נקראת צדקה, ואין הוא צריך להחזירה כשישוב לביתו.

סגנון המחלוקת מרמז לסברות העומדות בבסיסה. לדעת ר' אליעזר המושג "עני באותה שעה" איננו קיים. אדם יכול להיות עני או עשיר, אך אין "עני לזמן". לדעת חכמים, כלל לא שייך לדון אם צריך להחזיר את הממון. אם רשאי הוא לקבל - הרי שהוא עני, גם אם באופן זמני, ועל כן זו צדקה גמורה. קופת הצדקה איננה שייכת לאנשים המוגדרים מבחינה אובייקטיבית כעניים, אלא לכל מי שנצרך לממון עקב מצבו.

מהו עני

לאור דברים אלה, יש להעמיק בהבנת המושג "עני", ובמשמעותו הרוחנית. לדעת ר' אליעזר ניתן להגדיר מי הוא עני. בעומק הדברים, עני הוא מי ששורש נשמתו הוא עני - ועל כן גם בעולם הוא מופיע ככזה. בגמרא מובא (נדה ט"ז ע"ב):

...דדריש ר' חנינא בר פפא: אותו מלאך הממונה על ההריון לילה שמו, ונוטל טפה ומעמידה לפני הקב"ה ואומר לפניו: רבונו של עולם, טפה זו מה תהא עליה, גבור או חלש, חכם או טיפש, עשיר או עני.

עוד קודם שנוצר האדם נגזר עליו אם יהיה עני או עשיר. זוהי תכונת נפשו ועל פיה נקבעת שליחותו בעולם. הוא נברא על מנת להיות עני - וכך ימלא את תפקידו בעולם. עני הוא יצירה שמיימית.

לדעת חכמים עני הוא מציאות מעשית, הנובעת ממורכבות העולם. אף אדם בעל ממון רב ותכונות של עושר - יכול להיקרא 'עני', אם נקלע למצב שבו הוא זקוק לממון ואין לו. עני הוא יצירה של המציאות.